

Urve Läänemets: „Kool saab üsna palju anda autonoomse isiksuse arengu ja enesemääratluse toetuseks, kui tema töö alus – riiklik õppekava – on professionaalselt koostatud.”

Identiteet kui mõistetud ja väärtustatud kooslus

U r v e L ä ä n e m e t s

Pedagoogikateadlane

Artikkel käsitleb üldhariduskooli ja õppekava rolli ning võimalusi õpilase identiteedimääratluse arengus.

Professionaalselt valitud ja ratsionaalselt integreeritud hariduse sisu toetab õpilaste sotsialiseerumist ning soovitud identiteetide kujunemist. Need omakorda loovad aluse ühiskonna sidususele, jätkusuutlikkusele ja arengule. Riiklik õppekava kui hariduse sisu dokument väärib erilist tähelepanu seoses eri õppeainete potentsiaaliga avardada noorte kultuuripilti, toetada nende kriitilise ja loova mõtlemisoscuse kujunemist ning oma koha leidmist ühiskonnas põhjendatud väärtusotsustuste alusel.

Identiteet – mitmetähenduslik termin

Etümoloogiliselt pärineb termin ladina keelest, sõna *identitas* tähistas sarnasust või samasust. Sõna tänapäevatahendus (*identiteet*, *identity*, *Identität*) varieerub täielikust kokkulangevusest kõikides üksikasjades (nt identsed kaksikud)

suurimate erinevuste tunnustamiseni võrreldavate objektide/subjektide vahel, mis ometi võivad mingi ühiskultuuri või normi alusel kokku kuuluda. Alates 18. sajandist kasutatakse *identiteeti* tähenduses *ennast määratlema* (selle abil kujuneb indiviidil tervikpilt endast oma tegevuse, enda ja teiste tähelepanekute tulemusena (*Etymoline*). Identiteediga paralleelselt kasutatakse ka mõisteid *minapilt*, *minakäsitlus*, *eneseteadvus*.

Eesti keele sõnaraamat defineerib identiteedi kui teadmise endast sotsiaalses olukorras ja suhetes, nt eestlaste etniline ehk rahvuslik identiteet, keeleidentiteet jt (EKS 1999, 201); „Oxford Advanced Learner’s Dictionary” ütleb lühidalt: identiteet tähendab, kes või mis keegi on (OALD 2007, 616). „Wörterbuch Pädagogik” käsitleb identiteeti kui interaktsiooni, mille käigus määratletakse distants enese ja teiste vahel (kaugus

või lähedus), samades protsessides tekitab ka enesemääratlus ja eneseteadvus (Schaub ja Zenke 1997, 181).

Algselt oli *identiteet* psühholoogia termin, praeguseks on see laienenud paljudele sotsiaal- ja majandusvaldkondadele. Termin rakendajaks nii teaduslikus kui ka üldkasutatavas kõnepruugis peetakse Erik Eriksoni, kes algatas valdkonna teoreetilise käsitluse teosega „Childhood and society” (1950). Kui enesemääratlusega on probleeme, tekib *identiteedikriis*. Ka seda terminit kasutas esmakordselt 1954. aastal Erikson, ta rõhutas eriti identiteedimääratluse olulisust isiksuse arengus. Tänapäeval pole identiteedikriis enam pelk moetermin, vaid ühiskondade sidusust ning inimeste rahulikkust ja ratsionaalset sotsialiseerumist ohustav probleem.

Kultuuriantropoloogias mõistetakse identiteedina sageli rühmaidentiteeti, mis

kujuneb inimesel rühma liikmena või mis iseloomustab rühma tervikuna. Kõneldakse nt kohalikust, territoriaalsest või rahvuslikust (etnilisest), riiklikust ja kultuuriidentiteedist. Terminit rakendatakse tavaliselt koosluses seda täpsustava valdkonnaga, mistõttu identiteedimääratluste arv on kasvanud ja täieneb veelgi. Enim kasutatavad mõisted on nt *sotsiaalne identiteet* (inimene sellisena, kuidas ta ennast teistele näitab), *personaalne identiteet* (inimene sellisena, kuidas ta ennast iseendale näitab), *identiteeditunne* (samastumise ja kestmise/püsimise tunne), *kaksikidentiteet* (kahe kultuuri või keele tasakaal ühe indiviidi elutegevussüsteemis), *religioosne identiteet* jpt. Kultuuriidentiteedil on kokkupuutepunkte selliste kultuurantropoloogia mõistetega nagu *konfiguratsioon* (*configuration*), *kultuurimudel* (*cultural pattern*) ja *maailmapilt* (*world view*). Määratlus sisaldab subjekti seest teadmist, et ta on üks *paljude teiste samasuguste ringis või hulgas* ja jääb iseendaks hoolimata muutuvatest eluolukordadest (Kim 1994, 16)

Kuidas identiteedid tekivad?

Stuart Hall on seisukohal, et enesemääratlus konstrueeritakse protsessides, kus indiviid võrdleb end „teise või erinevaga” (*otherness*) mingi tunnuse või normi alusel (Hall 2003, 17). Norm või arusaamine mingi tunnuse olemasolust põhineb teadmisel ja selle tähenduse mõistmisel. Normikohane on tavaliselt vastuvõetav ja millegi poolest väärtuslik, sellest erinev aga tõrjutav. Janet Winterson on seisukohal, et piir normi ja sellest erineva vahel on sageli hajus ning mõnikord saab uueks normiks see, mida hiljaaegu tõrjuti. Enamasti tõrjutakse seda, millest ei teata või mida ei mõisteta (Winterson 2001, 17–18), tõrjumisest võib omakorda välja areneda võõrandumine.

Identiteedimääratluse tekke esimeseks arenguetapiks peavad Prislín ja Crano hoiakute ja suhtumiste (*attitudes*) kujunemist (Prislín ja Crano 2008, 6–7).

Üldiselt aktsepteeritakse seisukohta, et eriti tähenduslik on identiteedi varane areng ja enesemääratlus, mis sõltuvad kehalistest, emotsionaalsetest ja kognitiivsetest protsessidest kasvava lapse ja tema sotsiaalse keskkonna vahel – ehk kõik saab alguse kodust. Nendes protsessides kujundatakse esmased hoi-

kud ja suhtumised: lapseas eelkõige hea ja halva eristamine. Selle alusel kujuneb arusaam väärtustest, edasi tekib motivatsioon millegi kohta täpselt teada saada ja midagi mõista. Alles seejärel toimub teadlik identiteedimääratlus argumenteeritud otsustusena. Tunnustatakse sedagi, et identiteetide määratlus on elukestev protsess, mille mõjureid on palju ja mis pole üldjuhul täpselt prognoositav. Selle käigus võib identiteetide paljusus (hulk) ja hierarhia (tähenduslikkus) märgatavalt muutuda. Identiteet võetakse omaks kui väärtus ja teadlik soov kellegi hulka kuuluda. Sellega kaasneb uus positsioon: olla tunnustatud ning omaks võetud just sellises koosluses. Paralleelselt mingi identiteedi omaks võetuga toimub vähem väärtustatud või lausa vastuvõetamatute identiteetide tõrjumine. Iseseisev otsustamine, mida omaks võtta ja mida tõrjuda, eeldab suutlikkust kriitiliselt mõelda. Paraku võetakse mõni identiteet omaks (nt teismeliste grupid, sõpruskonnad, parteiline kuuluvus jm) hoopis muudel kaalutlustel, milles võib oma roll olla meedial, sotsiaalsel manipuleerimisel vms, aga ka lihtsalt inimlikul mugavusel või suutmatusel asjadesse süveneda.

Milliseid identiteete saab kujundada hariduse sisu?

Nagu öeldud, toimub esmane identiteedimääratlus perekonnas. Nii kodu, lasteaed kui ka kool on sotsiaalsed institutsioonid, kelle ülesanne on vahendada haridust omal tasemel ja võimaluste piires, ideaalvariandis ratsionaalses koostöös. Perekonnaidentiteedi kujundamiseks on vanematel vaja lapsele tutvustada eelkõige kõlbelsi norme, mis kujundavad tema väärtushinnangud ning arusaamise lubatavast ja mittelubatavast. On palju valdkondi (nt liiklusohutus, eneseteenindamine, käitumine looduses), mille kohta laps vajab informatsiooni, ja seda annab lapsevanema eeskuju. Ei tohi samastada autoriteeti autoritaarsusega: autoriteeti tunnustatakse vastastikuse usalduse alusel, autoritaarsete ja arusaamatute korraldustega soovitud väärtushinnanguid omaks ei võeta. Lapse arengu algusetappidel on tegemist sotsialiseerimise ehk otse kasvatamisega, kriitilise mõtlemise kujunedes aga üha enam sotsialiseerimise ehk autonoomse otsustamisega,

kas võtta teatud identiteedid omaks või neid tõrjuda. Vabakasvatuse pooldajad peavad ühtluskooli sageli isiksuse arengut piiravaks institutsiooniks, ent kooli pole otstarbekas määratleda vaid industriaalse mudelina või kõige vähem muutumisevõimelise instantsina ühiskonnas (vt Kuurme ja Carlsson 2010, 114). Koolitund, kogemuste vahendamine ja normide täitmise nõudmine on vaid üks kasvatustöö tahkudest. Mida suuremaks kasvab lapse suutlikkus ise kriitiliselt mõelda ja arukalt otsustada, seda enam väheneb vajadus ettekirjutuste järele.

Kriitiliseks mõtlemiseks on vaja eelkõige teadmisi ja oskusi, et omandatud teadmisi mõtlemisoperatsioonides kasutada. On igati mõistetav, miks kogu maailmas püüeldakse teadmistekesksete ühiskondade ülesehitamise poole. Ratsionaalselt suudab otsustada see, kes teab. Inimese jaoks on kõige olulisem määratleda püsiväärtused, mille alusel tekivad emotsionaalne ja sotsiaalne kokkukuuluvus ning mis asuvad mitmete identiteetide hierarhias esikohal (*primary identities*). Tavaliselt on esikohal perekond, seda väärtustavad ka järgmised põlvkonnad, kes kord omaks võetud väärtusi edasi kannavad. Kui püsiväärtusega kooslused (perekond, sõbrad) enamasti säilivad, siis nt töösuhete põhjal võib tänapäeva projektipõhises elus tekkida küll uusi, ent enamasti vaid lühiajalisi ja ebakindlaid kooslusi.

Kuna pidevalt muutuv keskkonnas toimivad mõjurid mitmekesistes kooslustes, on paratamatu, et ka indiviidide identiteetide hierarhiad on erinevad ja dünaamilised, mitte staatilised. Muutused identiteetide määratluses tekivad uue teadmise omandamisega, st uute väärtuste tundmaõppimisega. Mõistagi pole kool ainus uue teabe vahendaja, kuid toimimaks riiklikult tunnustatud haridust vahendava institutsioonina tuleb regulaarselt määratleda õppekavade sisu ja viia see vastavusse muutuva haridusnõudlusega. Vajadus uue teabe järele peegeldub õppekavaarenduses, mis praktilises töös tähendab õppimiseks valitud sisu regulaarset analüüsi. Selle käigus hinnatakse, mis on aegunud, mis väärtuslik ja mida tuleb säilitada püsiväärtusena. Vähem rakenduslik sisu jäetakse kõrvale, et teha ruumi uuele ja vajalikumale. Ühiskonna sidususe huvides on oluline, et tema liikmed tunnetak-

sid sotsiaalseid identiteete aktsepteeritud ühiskonnas.

Õppekava potentsiaal identiteetide kujundajana

Riiklik hariduskohustus, mis tavaliselt sätestatakse kohustuslike haridusastmete läbimise või vanusepiiriga, on areneva isiksuse sotsialiseerumist toetav vahend. Hariduskohustuse täitmisega taotletakse haritud kodanikkonna ja sidusa ühiskonna taastootmist ning kultuuri järjepidevuse ja arengu tagamist. Nii on ühiselt aktsepteeritud identiteetide kujundamine eelkõige üldhariduskooli ülesanne, kuid riiklik õppekavade süsteem peaks tagama ladusa ülemineku ühelt haridusastmelt teisele. Seetõttu on otstarbekas seostada kooli õppesisu varem (kodus, lasteaias) omandatuga ning arvestada, mida ja kuidas mõjutab tegelik elu meie ümber. Kui kooli püüdlused on määratletud õppekavades, mille abil loodetakse arendada teatud identiteetide omaksvõttu ja teiste tõrjumist, siis samaväärselt manifesteeritud riiklike õppekavadega toimib variõppekava (*hidden curriculum*), mis tähendab tegelikku elu meie ümber oma sätestamata, ent toimivate seaduspärasustega. Tänapäeva variõppekava võimsad vahendid on meedia ja infotehnoloogia, samas ei saa alahinnata kõigvõimalike majanduslike ja poliitilisi arenguid, üleilmastumist, avastusi teadusvallas ja paljut muudki. Variõppekava võib kooli taotlusi toetada või takistada. Toetava variõppekava mõju koolis on praegu eriti tunda nt inglise keele õpetamisel ja õppimisel (internet, popmuusika, film, video, TV), samas saksa ja vene keele õppimisel selline tugi praktiliselt puudub. Hedonistlikku elustiili propageeriv meedia muudab väheoluliseks sellised väärtused nagu kohusetunne, töökus, sihikindlus, säästlikkus, hoolivus.

Hariduspoliitika kujundamisel on kõige olulisem mõista, et üldhariduskool peab ja saab anda vahendid, mille kaudu me ennast identifitseerime. Nendeks on õppekavasse valitud õppeained oma sisuga, mis vahendavad identiteetide kujunemiseks tähenduslikku informatsiooni. Iga õppeaine kätkeb endas talle omast kultuurimälu, millest tuleb iga kooliastme ja haridustaseme jaoks teha põhjendatud valik esmavajalikest teadmistest ja oskustest. Ilma nendeta pole

võimalik mõista väärtusi meie ümber ega mõtestada tulevikku ei indiviidi ega ühiskonna tasandil. Nii on iga õppeainel ja õppekaval tervikuna oma potentsiaal identiteetide kujunemisel, aga seda tuleb põhjalikult analüüsida koosmõjus variõppekavaga, enne kui võetakse vastu riiklikult siduvad haridusdokumendid. Eri koolikultuurides on rahvahariduse sisu ühiskonna jätku- ja arengusuutlikkuse seisukohalt määrava tähtsusega (Hopmann ja Riquarts 2000, 9).

Sageli püütakse hariduse kaudu teatud identiteete indoktrineerida, üldjuhul aga tekitab see soovitud identiteetide aktsepteerimise asemel hoopis vastumõju. Ilmekas näide on resistentsuskultuuri kujunemine Eestis ja teistes Balti riikides. Nii ei toiminud ka kunagise N Liidu hariduspoliitika, mille eesmärk oli küll ühtse, kuid ühetaolise nõukogude rahva kujundamine. Ka taasiseseisvunud Eestis ja paljudes teistes riikides pole viimastel kümnenditel saavutatud soovitud kõrget haridustaset ega õppeprotsesside kvaliteeti. Ilmselt on põhjus ühekülgses ja ebaprofessionaalses haridusotsustustes, mis on tunnustanud ka hariduse põhialusena vaid turumajandust ja idealiseerinud (sageli ebatervet ja mõttetut) konkurentsi. Kui hariduspoliitika toimib riigi tasandil võimule tõusnud poliitiliste ideoloogiate alusel, siis üksikisiku identiteetide määratlus on mitmekesisem ja alati erinev oma hierarhiate variantides.

Mida suudab vahendada õppekava? Milliseid identiteete kujundatakse ja millega seda protsessi toetatakse? Kas vajalike teadmiste, oskuste ja väärtushinnangute kujunemiseks tuleb piirduda traditsiooniliste sisuvalikutega või on vaja pidevalt muuta õppeainete arvu, nimevõtteid ja sisu? Kuidas peab õppekava reageerima mingil hetkel olulisena esile kerkinud haridusnõudluse rahuldamiseks (nt kuidas ennetada terviseriske või käituda terrorirünnaku puhul)? Peaks olema selge, et õppekavasse ei saa lõputult lisada uusi õppeaineid, ratsionaalsem on kaaluda uue õppesisu integreerimise võimalusi olemasolevatesse õppeainetesse. Paraku pole Eestis õppekavade arendamisel senini kasutatud struktuurianalüüsi, mis lubab leida ratsionaalsed proportsioonid ja tasakaalu traditsioonilise ning innovaatilise (uueva) hariduse sisu vahel.

Õppekava arendusvõimalusi

Järgnevalt mõned isiklikud mõttekäigud õppekava arendusvõimaluste kohta, mis lubaksid toetada ühiskonna sidususe seisukohalt esmavajalike identiteetide kujunemist nii Eesti riigi väärika kodanikuna ja eesti kultuuri kandjana kui ka haritud indiviidina, kes suudab osaleda rahvusvahelises majandus- ja kultuurielus.

1. Alustada tuleb keeletsükli ainetest ja selle põhialusest emakeelest, mis on eestlastele kui väikerahvale erilise tähendusega. Meile pole eesti keel vaid tähistus- ja suhtlusvahend, meile on ta eksistentsiaalse tähendusega, st rahvuse kestmise garantii. Eesti keele potentsiaali iga indiviidi enesemääratlusel ühiskonna sidususe tagamisel tuleb erilisel väärtustada. Selleks ongi oluline, et õppekava ainesisu omandamine tagaks korrektse keekekasutuse, hea stiilitunnetuse ja kirjanduse kui keele kunstilise väljendusvormi mõistmise. Nii on mitmes riigis otstarbekaks peetud nn tüvitekstide määratlemist, mis lubab mõista antud keele vahendusel talletatud kultuurilugu ja -väärtusi. Keeledidaktika seisukohalt on emakeel alus kõikide järgmiste keelte ja kultuuride (tundma)õppimisel, viimane aga lubab adekvaatselt suhelda muu maailmaga. Kuidas on meie uutes riiklikes õppekavades kasutatud keelte koosmõju ja lõimingu võimalusi? Emakeel ja võõrkeeled moodustavad eri ainevaldkonnad ja keelestruktuuride õpetust gümnaasiumiastmel polegi enam vajalikuks peetud (vt VV määrused, 28. jaanuar 2010, nr 13 ja 14).

2. Eesti koolis on nn teise emakeelena vaja tunnustada muusika ja rahvuskultuuri õpetust ning mõista, kui tugevaid identiteete suudab tekitada muusika kuulamine ja musitseerimine, veelgi enam muusika loomine. Muusika pole vaid üldise kultuuripildi kujundamise vahend, praegustele noortele on ta eri sotsiaalsete identiteetide määratlemise alus (vt tänapäevased popmuusika vormid ja stiilid). Riigihümni kuulamine on olümpiasangarile sageli samaväärne võidetud medaliga, kodustest spordihuvilistest rääkimata. Ka klassikaline muusika ei tarvitse huvi pakkuda vaid ühiskonna kultuurielile. Muusika tähendust ja võimalusi kohadentiteetide tekkel on hakatud viimasel ajal uurima

nt inimgeograafia valdkonnas (Hudson 2006). Paratamatult tuleb tunnustada muusikaõpetuse avaramat potentsiaali sotsiaalsete identiteetide kujunemisel üle muusikaõpetuse traditsiooniliste ainepiiride.

3. Eestlastele on looduslähedus alati olnud erilise tähendusega (vt O. Loo-ritsa, F. Jüssi jpt kirjutised), sellest ka kodupaiga- ja keskkonnaidentiteet. Kunaagi algas kodupaiga traditsiooniline tundmaõppimine esimeses klassis kodulooga, jätkus loodusõpetuse, botaanika, zooloogia ja anatoomiaga ning seendus geograafia, bioloogia, keemia ja füüsikaga. See lubas jõuda arusaamisele meie elukeskkonnast ning võimalustest selles ressursisäästlikult ja ratsionaalselt elada. Küllap võib loodusaineid erinevalt struktureerida ja esitada, kuid lähtuda tuleb teadmiste kujunemise loogikast ja õppija suutlikkusest õppesisu mõista. Samuti on loodusainete sisu valikul vaja senisest enam rakendada rohelist mõtteviisi, see aitaks paremini mõista globaalseid loodusprotsesse, samuti inimete võimalusi ja kohustusi elukeskkonna säilitamisel.

4. Matemaatika rolli identiteedi kujundajana pole seni õppekavakirjanduses käsitletud, ometi on tema potentsiaal eriline. Matemaatika on vajalik mitte vaid loodusainete mõistmiseks, ta on eelkõige loogilise ja kriitilise mõtlemise alus. Nii lubab ta mõista maailma kui tervikut meie ümber ning on seetõttu rakendatav mitmekesiste süsteemide mõistmiseks ja informeeritud ehk põhjendatud otsustuste tegemiseks igas eluvaldkonnas, sh keeleloogika mõistmiseks. Matemaatika on iseseisev kultuurivaldkond, mille potentsiaal on kõrgem tema praegusest rakendusest õppekavades.

5. Ilmselt on nüüdisaegses infotulvas kõige keerulisem leida sotsiaalsete identiteetide kujundamise ratsionaalseid võimalusi õppekavades. Traditsioonilise ajaloo-, ühiskonna- või kodanikuõpetuse kõrval on õppekavades koha leidnud uued õppeaineid, nt perekonnaõpetus, terviseõpetus, õigusteabega seonduvad õppeained, tarbijakaitse, psühholoogia jt. Paraku oleme meie alles nüüd (nt Soomest 30–40 aastat hiljem) jõudnud olukorda, kus tuleb mõista, et nn väikse sisumahuga õppeainete paljusus ei vii soovitud tulemusteni. Otstarbekas

on ka meil taas hakata neid õppeaineid ühendama, et kujundada õppija terviklikku arusaama ühiskonnast ja oma võimalustest sotsialiseeruda. Tutvuda võiks nt Kuurme ja Carlssoni uuringuga, kes analüüsivad Eesti ja Soome õpilaste enesemääratlusi koolikontekstis ja n-ö ideaalmina perspektiivis ning kasutavad *õnnestunud identiteedi* mõistet (Kuurme ja Carlsson 2010). Loomulikult ei tohi õppekavade arenduses kõrvale jätta identiteetide paljususe ja nende hierarhiate kujunemist, seda eeskätt eri õppeainete integratsioonis ehk lõiminguks.

Globaliseerunud maailmas on tekkinud uus määratlus – *interkultuuriline identiteet*, mis metatasandil arenedes ületab indiviidi esmast kultuurilist ja oma „koduühiskonna” sotsiaalset identiteeti. Eriti oluline on selline areng olnud USA-s, kus paljude rahvuste esindajaist on saanud rahvas, kelle jaoks suurriiklik kodanikuidentiteet on tugevam kui rahvuslik. Nimetatud identiteet on loonud aluse õpi- ja töörandeks ka Eestis, mistõttu õppekava peaks pakkuma teadmisi tulevase tööelu võimaluste kohta ning sel-lekohaste identiteetide määratlemiseks, mis põhikooli ja gümnaasiumi tasemel ei saa küll veel realiseeruda karjääri-määratlusena.

Kokkuvõtteks

Õppekava kui hariduse sisu dokument on spetsiifiline alus areneva isiksuse võimaluste ja tegelikkuse uurimise protsessis. Omandatud teadmised ja neil põhinevad arusaamad lubavad otsustada, milliseid identiteete omaks võtta ja milliseid tõrjuda, millega kohaneda ja mille poole püüelda. Identiteetideks kujunevad väärtustatud kooslused piisavate argumentide alusel, viimased omakorda annavad inimesele kellegi hulka kuulumise tunde. See on väärtus ja varendus, mis lubab ületada dissonantse ja probleeme ning täita iseenda ja oma lähedaste ootusi.

Identiteetid oma hierarhiates on tegelikult inimese kõlbelisuse ja kriitilise mõtlemise tagajärjel omaks võetud väärtused. Kool saab üsna palju anda autonoomse isiksuse arengu ja enesemääratluse toetuseks, kui tema töö alus – riiklik õppekava – on professionaalselt koostatud. Siis suudab üldharidussüsteem arvestada muutuvat haridusnõudlust, rakendada ratsionaalselt õppimiseks noor-

te kasutuses olevat aega ja toetada ühiskonna sidususeks vajalike identiteetide kujunemist. Lisaks esmavajalike erialakirjanduse ja teiste riikide õppekavade analüüsile peab alustama identiteetide kujundamisvõimalustele suunatud uuringutega.

Kirjandus

Etymoline: The Online Dictionary of Etymology. <http://www.etymoline.com> 13.01.2005.

Hall, S. (2003) Who needs identity? *Questions of cultural identity*. Toim Hall, S. ja de Gay, P. London: Sage, 1–17.

Hopmann, S. ja Riquerts, K. (2000) Starting a Dialogue: A Beginning Conversation Between Didaktik and the Curriculum Theory. *Teaching as a reflective practice. The German Didaktik Tradition*. Toim Westbury, I., Hopmann, S., Riquerts, K. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 3–11.

Gümnaasiumi riiklik õppekava. VV 28. jaanuari 2010 määrus nr 13.

Hudson, R. (2006) Regions and place: music, identity and place. *Progress in Human Geography* 30, 5, 626–634.

Kim Y. Y. (1994) Beyond cultural identity. *Intercultural Communication studies* IV, 1.

Kuurme, T. ja Carlsson, A. (2010) Kooli-mina ja soovide mina identiteedi autentsuse perspektiivis. *Õnnestav õpetus*. Tartu Ülikooli kirjastus, 104–115.

Loorits, O. (1932) *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tartu.

Jüssi, F. (2009) *Mister Fred*. Esseed, artiklid, märkmed. Tallinn: SE & JS.

Oxford Advanced Learners Dictionary (1992).

Prislin, R. ja Crano, W. D. (2008) Attitudes and attitude change. The Fourth Peak. *Attitudes and attitude change*. Toim Crano, W. D ja Prislin, R., 3–15.

Põhikooli riiklik õppekava. VV 28. jaanuari 2010 määrus nr 14.

Schaub, H. ja Zenke, K. G. (1997) *Wörterbuch Pädagogik*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co.

Winterson, J. (2001) *The Powerbook*. London: Vintage.